

АДВЕРБІАЛЬНА МІНІМАЛЬНА СИНТАКСИЧНА

ОДИНИЦЯ У ФУНКЦІЇ МЕТИ

Олександр МЕЖОВ (Луцьк)

У статті проведено системне дослідження семантичних варіантів адвербіальних цільових синтаксем сучасної української літературної мови на матеріалі художніх текстів, співвідношення їх з підрядними частинами мети. Описано прийменникові відмінки, прислівники, інфінітиви, дієприслівники як морфологічні засоби вираження категорії мети в неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: мінімальна семантико-синтаксична одиниця, адвербіальна синтаксема, цільова синтаксема, прийменник, відмінок, інфінітив, прислівник.

In the article system research of semantic variants of adverbial is conducted having a special purpose syntaxemes modern literary Ukrainian on material of artistic texts, correlation of them with by contract parts of purpose. Prepositional cases, adverb, infinitives, verbal adverbs are described how morphological facilities of expression of category of purpose are in the simple sentences.

Key words: minimal semantic-syntactic unit, adverbial sintacsema, sintacsema purpose, pretext, case, infinitive, adverb.

До найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії належить виділення і функціональний аналіз семантичних категорій речення, які знаходять свій вияв у мінімальних семантико-синтаксичних одиницях – синтаксемах. Адвербіальна семантика як одна з найбільш поширених в реченнєвій структурі представлена в мові сукупністю мінімальних одиниць, серед яких особлива роль відведена цільовим синтаксемам, що виділяються на основі відповідних змістових відношень з предикативним ядром речення. Для синтаксеми у функції мети характерні похідність від відповідної підрядної частини мети складного речення, специфіка значеннєвих відтінків, розгалужена система засобів вираження, детермінантна формально-синтаксична позиція в структурі простого ускладненого речення. Вона разом із предикатом та

субстанціальними компонентами формує значну кількість семантично неелементарних речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці проблеми мінімальної семантико-синтаксичної одиниці у функції мети (цільової синтаксеми, категорії мети) досліджували І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, М.В.Мірченко, О.Б.Гургула та ін., однак спеціальної праці, присвяченої комплексному аналізу цільової синтаксеми, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис семантичних відтінків мети, прийменниково-відмінкових, прислівникових та інших засобів вираження цільової семантики в ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з'ясування впливу морфолого-синтаксичних і морфологічних варіантів на семантичну диференціацію цільової синтаксеми та її лексичне наповнення; визначення ролі прийменників у семантичній варіантності категорії мети. Дослідження побудовано на реченневих конструкціях, дібраних з художніх текстів сучасної української літературної мови.

У мовній свідомості людини концептуальна категорія «мета» посідає одне з центральних місць. Лінгвістичні дослідження, присвячені одиницям-репрезентантам цієї універсальної категорії, засвідчують, що мета може бути виражена за допомогою великої кількості мовних засобів – лексичних, морфологічних, синтаксичних, текстових тощо. В українському мовознавстві здебільшого представлені розвідки, присвячені дослідженню граматичних засобів вираження категорії мети: цільових синтаксем [4,с.150; 5,с.135], прийменників цільової семантики [3,с.224], підрядних частин мети і сполучних засобів у них [8,с.279], інфінітива мети [6,с.10]. Їхній добір зумовлений потребами мовця передати значення й «занурити» реципієнта у той зміст, який передбачає пояснення доцільності людської діяльності загалом, і дій, виконаних індивідом у тій чи іншій ситуації, адже «мета є організуючим

началом великого комплексу понять, які стосуються діянь людини і водночас мета спонукає до дії» [2, с.16].

Теоретичні узагальнення мають чітко виокремити межі категорії мети й межі інших категорій, які наближені до цільового значення. Мета від початку пов'язана з певною дією і її суб'єктом-особою, а тому часто зводиться до концептів каузації, результатів каузації, бажання і наміру [1, с.27]. На сьогодні лінгвістична наука традиційно розглядає каузативність у контексті зумовленості як частковий вияв реалізації принципу достатньої підстави, на основі якого інтегруються умовні, допустові, наслідкові, причинові та цільові відношення. Саме поняття «каузація» свідчить про існування причиново-наслідкових зв'язків, відображених у мові, і таких, що включають у себе цільові відношення. Усеохопність каузативності як явища і широта його мовного відображення нерідко призводить до змішування, а подекуди й до нерозрізнення таких понять, як мета і причина, мета і наслідок, мета і мотив тощо. Потреба у виявленні семантичної специфіки й особливостей вираження категорії мети за допомогою цільових синтаксем в українській мові зумовлює необхідність розмежування всіх цих понять і наголошенні на їхній окремості.

Мінімальні семантико-синтаксичні одиниці у функції мети виражають призначення дії або процесу, вказують на явища, заради яких відбувається відповідна дія. Вони функціонують у семантико-синтаксичній структурі речення як похідні від підрядних частин складнопідрядного речення компоненти ускладненого простого речення, що не зумовлюються валентністю предиката. Цільові відношення, на відміну від причинових, темпоральних і умовних, формуються в семантико-синтаксичному ярусі речення з причиново-наслідкових і модально-пропозитивних власне-семантичних відношень: це не зумовлює якихось особливих відмінностей в процесі утворення цільових синтаксем [5,с.135]. На цільові семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення вказує найчастіше сполучник *щоб*, який,

подібно до підрядних сполучників – показників семантико-синтаксичних відношень, замінюється прийменниками у процесі згортання предиката підрядної цільової частини. Пор.: *О, якби мені крила орлині, щоб до хмари я полетів* (В.Сосюра) → *О, якби мені крила орлині для польоту до хмари*.

Функція мети ґрунтується на семантичних диференційних ознаках наступності у плані часової перспективи, гіпотетичної модальності бажаності, характеру явища, що виступає бажаним наслідком. Відповідно до семантичної ознаки наступності цільові синтаксеми мають часовий план відносного майбутнього [4,с.150]. Цільові синтаксеми реалізуються в семантичних, морфолого-синтаксичних і морфологічних варіантах. Із семантичного боку вони можуть виражати відношення власне-мети і відтінок присвяти. Функцію власне-мети передають прийменники *для, на, з метаю, під, по, за, в, про* у поєднанні з непрямыми відмінками здебільшого предикатних іменників, а також прислівники та інфінітиви; відтінок присвяти вносять прийменники *задля, ради, заради, в ім'я* з родовим відмінком іменників, напр. пор.: *Та зате ж для добра земляків дорогих Я без мрій і хвилини не влечу* (В.Самійленко) і *Але задля діла святого І жив він, і в землю б поліг* (В.Самійленко); *В ім'я миру і злагоди народів, я певен, кожний із нас не пошкодує віддати розум і здібності, віддати всі найкращі сили своєї душі* (О.Гончар). Набір таких прийменників залежить від відмінкової форми відпредикатних іменників і їх лексичного наповнення.

Морфолого-синтаксичними варіантами власне-цільових синтаксем виступають прийменниково-відмінкові форми із семантично нейтралізованими відмінковими закінченнями. Домінантною серед них слід вважати сполуку *для + родовий відмінок*, оскільки вона поширена в усіх функціональних стилях сучасної української літературної мови, напр.: *Вони розгорнулися для атаки* (Ю.Яновський); *Однаке для діла — саме стільки, скільки треба* (Б.Олійник); *Я працюю весь вік для народу* (В.Самійленко); *Творю я їх не для шаноби* (М.Вороний); *Цей іменник означа предмет для зрізання злаків і трави* (Д.Білоус); *Біда йому для смутку не причина* (Л.Костенко); *Для проектів*

меткі в мене руки (В.Самійленко); *І немає для смутку причини* (А.Малишко). Стильовим еквівалентом цієї сполуки є форма з метою + родовий відмінок, яка закріпилася в науковому та діловому стилях, хоча трапляється і в художніх текстах для відображення ділових стосунків, надання відтінку офіційності, напр.: *На соборі було видано багато постановлень з метою поліпшення звичаїв* (П.Загребельний); *Хтось колись з'єднав зміст з формою з метою користі* (Р.Іванчук); *Я роблю се не з метою демонстрації чи непослушенства* (О.Довженко). Форму родового відмінка при похідному прийменнику з метою може заступати інфінітив, пор.: – *Ну так, я повинен сказати вам, що редактор справді послав мене сюди з метою перевірки вашого листа* (Р.Федорів); *Віталік іде на радіовузол не з метою тепліше влаштуватися, а тому, що там треба заміни* (О.Гончар); *...але всім дозволено говорити з Генріхом з метою схилити його до покаяння* (П.Загребельний).

Інші форми перебувають з цими основними морфолого-синтаксичними варіантами в еквівалентних або синонімічних відношеннях, тому що зумовлюють згортання лише певних семантичних типів предикатів і мають свої сфери вживання. З формою знахідного відмінка відпредикатних іменників вживається два основні прийменники цільової семантики – *на* і *під*: *Все кликало на подвиги* (О.Довженко); *На пораду вересень покличе Всю старшину лісу і степів* (Л.Первомайський); *Зараз даю чотири години на відпочинок* (І.Ле); *Той мовчки на згоду кивнув головою* (А.Головко); *Щоб не на біду людям, а на добро* (А.Головко); *Все мобілізовано на уточнення цих даних* (І.Ле); *Адам Кисіль схилив голову на знак подяки* (Н.Рибак); *Готували дно під затоплення* (О. Гончар). Прийменник *по* із знахідним відмінком оформляє синтаксеми мети з непередикатними іменниками об'єктної семантики, зумовленими згорненим предикатом підрядної цільової частини: *Послали в лікарню по фельдшера* (А.Головко); *Хлопець метнувся по музику, а Зінько якось нехотя пішов до крамниці* (Б.Грінченко); *По воду, по хліб, по надію черга* (М.Бажан); – *Йди ж мені зараз же по портфель!* (М.Вінграновський); *Котрийсь поет із предків наших, що гречку сіяли в полях і їздили по сіль на мажах, у небі взнав*

Чумацький Шлях (Д.Білоус). Пор.: *Комбат послав по Багірова* (О.Гончар) ← *Комбат послав, щоб розшукати Багірова; Роман послав ще по горілку, попочастував сього разу й дівчат...* (Б.Грінченко) ← *Роман послав, щоб ще взяти горілку, попочастував сього разу й дівчат.* У розмовному стилі аналогічно до цієї форми вживають цільову синтаксему, утворену прийменником *за* з орудним відмінком, яку сучасні стилісти вважають не нормативною, а скалькованою з російської мови: *Жінки прийшли до криниці за водою.* У художньому мовленні можуть використовуватися у варіантах по + знахідний відмінок і за + орудний відмінок абстрактні іменники, пор.: *Сюди за щастям я забрів* (В. Сосюра) і *Сюди по щастя я забрів.*

Периферію морфолого-синтаксичних варіантів цільових синтаксем складають форми в + знахідний відмінок або зрідка на + знахідний відмінок і особливо про + знахідний відмінок, які на сучасній стадії розвитку української літературної мови виходять з ужитку: – *Підете в розвідку, товаришу курсант* (О.Гончар); *...треба принести в жертву людину...* (С.Скляренко); *Зреклась! я прокляла себе і душу, ту душу, що не хтів прийнять Месія собі на жертву* (Леся Українка); – *Давай ми тебе, Мар'яно, завтра командуємо додому на розвідку* (О.Гончар); *Усе тут робилося для січового товариства про запас* (А.Чайковський); – *І маю ще про запас... так, про запас, ордер на арешт* (Р.Федорів); *Захотів про всяк випадок рушницю* (О.Вишня).

Зрідка у значенні мети використовується форма до + родовий відмінок: *Фрідріх Іванович готує піч до другого топлення* (Ю.Яновський); *Тому ковзани, мовляв, полагодити, тому черенка до ножа* (А.Головко); *Се було свято, тож вони зібралися тут до гульби* (О.Кобилянська); *Закликали людей до опору* (Ю.Смолич). Ця форма на сучасному етапі є непродуктивною, бо витісняється прийменниками *на*, *для*, а також інфінітивом. Пор: *Фрідріх Іванович готує піч для другого топлення; Се було свято, тож вони зібралися тут гуляти.*

До засобів вираження цільових синтаксем входять прислівники, інфінітиви та дієприслівники як морфологічні варіанти. На мету виконання дії, процесу, стану вказують прислівники *навмисне, навмисно, умисне, умисно, навіщо, нащо, нащось, а*

також форма *на зло* (у значенні з певним наміром, із певною метою), що перебуває на шляху повної морфологізації: *Але ні навмисно, Грицю, ні просто так, випадково, ні словом лихим, ні добрим ніколи не згадуй мене* (Л.Костенко); *Звичайний приклад візьму навмисне, краса ж така в нім, що серце стисне* (Д.Білоус); *Грати ходив на зло, а до незримого шельми Навмисне прилюдно звертався запанібрата на «ти»* (Д.Павличко); *Умисно широко дихаючи, перейшов він невеличкий клатик безлісного шляху і вступив у гай* (Б.Грінченко); *Газета „Одеський листок” умисне перекрутила справжній зміст процесу* (П. Тичина); *Він [мул] тяг сани, хоч на них сідало десятеро, і тяг з упертістю.., щоб тільки зробити наперекір, на зло* (І. Багмут); *Несли малий шматочок долі, У смерті вирваний на зло!* (А.Малишко); – *Що з тобою? Навіщо ти зодяглася в чорне?* (Є. Гуцало); – *Нащо була ця війна, нащо?* (О.Гончар); *Тепер Юзя вже твердо знала, нащо й пощо треба панні вчитися* (Леся Українка); *Вона.. навіть побігла навіщось у садок із тією трембітою* (Є. Гуцало); – *Дядьку Юхиме, управитель у кузні та нащось кличуть!* (А. Головка). У такому значенні можуть вживатися синонімічно прислівники *свідомо, демонстративно*, напр.: *Ні, товаришу Попович, - продовжував Бондаренко. - Це якраз ви та ваші друзі хочете - свідомо чи несвідомо, це вже вам видніше, - забити клин між нами* А.Головка); *Брюллов демонстративно не носив жалувані йому нагороди* (О.Іваненко). Обставинні прислівники мети передають семантико-синтаксичні відношення, які встановлюються між вихідною підрядною цільовою та головною частинами в складнопідрядному реченні, пор.: *Мул тяг сани, щоб розізлити людей і Мул тяг сани на зло людям.*

У сучасній українській літературній мові інфінітив у функції мети називає дію, процес або стан, для здійснення яких відбувається звичайно інша дія, яка виражається в реченні дієсловом здебільшого із загальним значенням руху або переміщення: *Ти приходиш до мене не раз і не двічі Повідати про муки глухі і заковані...*(А.Малишко). Подібні конструкції співвідносяться зі складнопідрядними реченнями мети, пор.: *Ти приходиш до мене не раз і не*

двічі, щоб **повідати** про муки глухі і заковані. Отже, семантико-синтаксична структура простого ускладненого речення, яка містять інфінітив мети, утворена внаслідок поєднання двох елементарних речень: одного – з особовим дієсловом (*Ти **приходиш** до мене не раз і не двічі*), другого – з інфінітивом (*щоб **повідати** про муки глухі і заковані*). Залежно від збігу чи не збігу суб'єктів елементарних речень прості ускладнені конструкції такого типу доцільно поділити на суб'єктні, суб'єкт яких збігається з суб'єктом дії головного дієслова, і об'єктні, суб'єкт яких не збігається з суб'єктом дії головного дієслова [6, с.12]. Ще О.О.Потебня поділив інфінітиви на суб'єктні, тобто такі, що пояснюють суб'єкт, підмет, і об'єктні, тобто такі, що характеризують об'єкт [7, с.354, 375].

У простих ускладнених реченнях із суб'єктним інфінітивом мети репрезентована така цільова семантика, за якої суб'єкт виконує певну реальну дію задля активізації іншої гіпотетичної. Структуру речення із суб'єктним інфінітивом формують дієслівні предикати руху і зміни положення в просторі: *Чабани-румуни виходять на шлях канючити тютюн* (О.Гончар); *Той дід був поїхав до міста **продавати** городину* (Л. Костенко); *Ночувати господар пішов у кошару* (О.Гончар); дієслівні предикати фізичної дії на об'єкт: *Ті дурнички він **майстрував продавати*** (Б.Лепкий); дієслівні предикати взаємної дії: *Йй же здавалось, що всі ці люди **зібралися** в світлиці **подивитися** на неї* (Ю. Мушкетик); *Збираються русалоньки у моря гуляти* (Леся Українка); дієслівні предикати зміни буття суб'єкта: *Кожний хапав, що під руку попало, і **ладився** на вихід **обороняти*** (А. Чайковський). У реченнях з об'єктним інфінітивом мети репрезентована така цільова семантика, за якої реалізація дії, виконуваної суб'єктом, має на меті активізувати дію, виконувану об'єктом. Основну предикативну роль у таких структурах виконують каузативні (фактитивні) дієслова, дієслова фізичного сприяння / протидії, а також дієслова переміщення, наприклад: *Стьобнув я козачка за цю дописку, проте подумав і в інтересах своїх поміщицьких **послав** його до Лейпцига **учитись*** (П. Тичина); *Я **призначив** тебе перед царями Йй народами **нести** мій заповіт* (І. Франко); *А на*

городі мати завжди **ставила** опудало **лякати** гайвороння (М. Стельмах).

Дієприслівники із значенням прагнення до чогось типу *шукаючи, добиваючись, добуваючи, сподіваючись, знаходячи* також передають відтінок мети: *Вони благословлять і нашу кров, і муки, коли в новім бою, а чи в побідний час, **шукаючи в вікнах опори й запоруки**, зупиняться на мить і пригадають нас* (Л.Первомайський); *Схотився руками за гриву, **сподіваючись**, що кінь доведе до загону* (Ю.Яновський); *[Годвінсон] сів біля коминка, **збираючись помішати в каміні**, нагнувся за коцюбою* (Леся Українка).

Для вираження відтінку присягати використовуються в сучасній українській мові лише морфолого-синтаксичні варіанти родового відмінка з похідними прийменниками *задля, ради, заради, в ім'я, в інтересах*, напр.: *Наші предки колись **задля краю** свого Труд важкий підіймали на плечі* (В.Самійленко); *Проте, **ради справедливості**, треба сказати, що Вася Багіров ніколи не вдавався до ганебної для гвардійця втечі* (О.Гончар); *Нас не лишайте **заради біди*** (А.Малишко); *Аслан думає при допомозі своїх веселих земляків і друзів, опанованих психозом самовикриття **в ім'я рятунку смерті** та одчайдушним шибеничним гумором* (І.Багрянний); *...і брати його, яким він усе прощає **в ім'я** своєї власної **віри** в них, вже не гулятимуть на волі* (І.Багрянний); ***В інтересах** широкої **пропаганди**, замішання в рядах ворога й підняття духу в робітничих масах смертний присуд над головою цієї банди, Фрідріхом Мертенсом, широко оголосити перед виконанням і не пізніше наступної ночі* (В.Винниченко).

На вираженні значення недиференційованої зумовленості, нерозчленованої мотивації, що розвинулося в межах причиново-цільових відношень, спеціалізуються похідні прийменники *на (у) честь, на (у) знак, у відповідь на*, напр.: *Описував військові паради, зокрема торжество **на честь взяття** Смоленська польним гетьманом Жолкевським, криваві езекуції на лобному місці перед ратушею* (Р.Іваничук); *– Що ж, коли так, то завтра й до діла, – мовив нарешті Ягнич **на знак** досягнутої угоди, і начальник будівництва зітхнув полегшено* (О.Гончар); *Валіде підійшла до сина і простягнула руки до його грудей **на знак** кровного єднання* (Р.Іваничук); ***У відповідь на** далекі*

громи артилерійської канонади десь за обр'ями серце завмирає й одривається зі свого місця, нис і скімлить душа (І.Багрянний); ...й наче у відповідь на кінське іржання на шовкових хвилях степової турси зринають хижо зіщулені постаті кінних вершників у гостроверхих хутряних шапках (Є.Гуцало).

Мовознавчий аналіз категорії мети засвідчив своєрідність її семантики, дериваційні відношення з підрядними частинами мети складного речення та різнотипність засобів вираження в реченнєвій структурі: прийменниково-відмінкові форми, прислівники, дієприслівники, інфінітиви. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис позиційних (формально-синтаксичних і комунікативних) варіантів цільової синтаксеми, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арполенко Г.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г.П. Арполенко, В.П. Забеліна. – К.: Наукова думка, 1982. – 131 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык цели / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка : модели действия . – М. : Наука, 1992. – С. 14-23.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / К.Г.Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Гургула О.Б. Семантико-синтаксична структура речень з інфінітивом мети в сучасній українській: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» /О.Б.Гургула. –Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958.– Т.1/2. – 536с.